

KS. HOORWEG'S „BEZWAREN VAN EEN WIJSGEER
TEGEN DEN CHRISTELIJKEN GODSDIENST”
IN VERBAND MET DE VERBREIDING VAN DE
PHILOSOPHIE DER VERLICHTING IN NEDERLAND

VAN EEN INLEIDING EN VERKLARENDE AANTEEKENINGEN VOORZIEN

DOOR

J. J. POORTMAN

INLEIDING

Een volledige geschiedenis der wijsbegeerte in de Nederlanden moet nog geschreven worden. Land's „De Wijsbegeerte in de Nederlanden” gaat slechts tot ongeveer 1878; dus de opleving der belangstelling tijdens de laatste 30 à 40 jaren valt er juist buiten; bovendien is het niet als een geheel door den schrijver zelf samengesteld. „Die Holländische Philosophie” van Lucien Brulez (1926) is weinig omvangrijk; het behandelt v.n. de oudere denkers zooals Spinoza en Geulincx en de Middeleeuwen; de geheele 18e en 19e eeuw worden in dertien bladzijden afgedaan. Verder zijn er een aantal tijdschrift-artikelen. Zoo bericht onder de ouderen Roorda, hoogleeraar in de Oostersche talen te Amsterdam, in 1843 „Über den gegenwärtigen Zustand der Philosophie in den Niederlanden” ¹⁾; zoo schrijft 1888 Bellaar Spruyt over „Die Geschichte der Philosophie in Holland in den letzten zehn Jahren” ²⁾, terwijl er ook een boekje van von Antal is over „Die holländische Philosophie” uit denzelfden tijd. Over de eerste werking van Kant in Nederland heeft prof. Groenewegen geschreven ³⁾. Verder is de geschiedenis van het Nederlandsche Hegelianisme op verschillende wijzen behandeld ⁴⁾ ⁵⁾.

Een samenvattend werk ontbreekt echter. Bestond het, dan zou er

¹⁾ *Zf. für Phil. u. spek. Theol. (Fichte's Zeitschrift)*, X, p. 121 vlgg. ²⁾ *Archiv für die Gesch. der Phil.*, II, III. ³⁾ „Der erste Kampf um Kant in Holland”, *Kant-Studien*, XXIX, vgl. „Kant in Nederland” in *Kant's Beteekenis voor de Wijsbegeerte*, W.B., 1924.

⁴⁾ Van Lunteren, *Der niederländische Hegelianismus*, Logos XIV; Telders in *Verhandlungen des ersten internationalen Hegelkongresses*, vgl. *T. voor Wijsbegeerte*, 1930, pag. 218, 319. ⁵⁾ Van de handleidingen over de algemeene geschiedenis der philosophie geeft R. Casimir, *Beknopte Gesch. der Wijsbegeerte* het meeste over Nederland. Wij noemen ook nog: E. d'Oliveira, *La philosophie néerlandaise*, *Revue philosophique* 67, 68; L. Brulez, *Gesch. van het Onderwijs in de Wijsbegeerte aan de Gentsche Hoogeschool*, 1917.

uit blijken, hoezeer de achttiende eeuw en de eerste helft van de negentiende eeuw niet alleen in politiek en economisch, maar van het geestelijk leven ook in wijsgeerig opzicht een dood tij in ons land beteekend hebben. Met de uitzondering van Fr. Hemsterhuis (1721—1790) vindt men van Spinoza (1632—1677) tot Opzoomer (1821—1892) geen naam van beteekenis in de Nederlanden. In een tijd, dat voor en tegelijk met Kant en de Duitsche idealisten nog menig ander belangrijk denker in het buitenland arbeidde, treft men bij ons slechts een weinig oorspronkelijken weerslag der geestelijke gebeurtenissen aan. — Het schijnt zich zelfs uit te strekken tot de vertalingen. Tenzij men den grond wil zoeken in meerdere kennis der vreemde talen, het is toch wel opmerkelijk, dat terwijl van Hobbes (*Leviathan* 1667; De eerste beginselen van een Burgerstaat, Amst. 1675) en Locke (*Verhandeling over de opvoeding van kinderen*, Rotterd. 1698, d.i. vijf jaar na het verschijnen van het oorspronkelijke) wel Nederlandse vertalingen verschenen zijn, van Kant, Fichte, Schelling en Hegel in die periode niets vertaald schijnt dan twee kleine boekjes van Kant: „*Waarnemingen over het gevoel van het schoone en verhevene*” (Amst. 1804) en „*De kracht van den wil in het beheerschen van ziekelijke aandoeningen*” ¹⁾).

En dit is dan verder een merkwaardige omstandigheid: dat, terwijl de oude geestesvrijheid der Republiek het mogelijk maakte, dat de geschriften der vertegenwoordigers van de radicale Fransche Verlichting hier in de oorspronkelijke taal gedrukt worden: *La Mettrie* b.v. ²⁾, Voltaire herhaaldelijk en anderen, terwijl *La Mettrie*, Diderot, en Voltaire ³⁾ hier te lande vertoefd hebben (zooals eerder Descartes en Bayle), niettemin van een omhelzen van hun denkbeelden zoo weinig blijkt. In ieder geval is niets bekend van volgelingen, die uitdrukkelijk hun leer, in het bijzonder wanneer deze atheïstische of materialistische gedaante aannam, beleden. In Frankrijk was dit geheel anders. Daar had de *Aufklärung* een schare van voorvechters en aanhangers: schrijvers van de eerste, tweede en zooveelste grootte en vele volgelingen. Mauthner spreekt in zijn „*Geschiede des Atheismus im Abendlande*” over deze strijdbare literatuur, waarvan Voltaire de veldheer was, terwijl Diderot en Holbach de taktiek verzorgden. Dit leger eindigde in een groote menigte gedeeltelijk anonyme, populaire strijdschriften en pamfletten, die

¹⁾ Wolff is daarentegen vrijwel compleet vertaald. Z.o. noot 39.

²⁾ *L'Homme machine*, Leiden 1748. ³⁾ Vgl. K. de Hartogh, *Voltaire en Hollande*, 1924.

nooit volledig verzameld zijn¹⁾. In zoover deze beweging in Holland al bestond, ontbraken daar de aanvoerders. Maar ook van de in Frankrijk zoo talrijke vlugschriften kan men bij ons slechts met moeite enkele opsporen of opnoemen. Voorzooover zij er zijn, zijn het dan nog meest *deïstische* geschriften. Het deïsme, dat het bestaan van God niet loochent, maar wel zijn voortdurende bemoeienis met zijn schepping, dat niet allen godsdienst verbannen wil, maar wel zeer kritisch staat tegenover het Christendom en waartoe overigens Voltaire zelf behoort, vond hier nog wel verdedigers, als hoedanig wij b.v. wijzen op: Jan van der Veen (P. Bakker), „De Godsdienst zonder bijgeloof, bevattende het geloof der Deïsten”, Deventer 1752. Indirect is verder de invloed van het deïsme in Nederland zeker aanmerkelijk geweest.

Het *atheïsme* en *materialisme* echter, dat in Frankrijk toch ook be-roemde voorstanders en een aanhang vond, ging onzen landgenooten blijkbaar te ver. Wel werden Holbach en La Mettrie hier gelezen²⁾, maar wij hebben geen enkel geschrift kunnen vinden, dat hun denk-beelden aanvaardt en propageert. In dit opzicht ontbreekt blijkbaar zelfs elk pamflet. Het schijnt dus zoo te zijn, dat eerst in de tweede helft der negentiende eeuw deze beide stroomingen in Nederland vasten voet hebben gekregen. Over dit tijdperk heeft O. Noordenbos uitvoerig geschreven in zijn Leidsche proefschrift: „De Geschiedenis van het Atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw”³⁾. Zoo kwam in 1869 te Amsterdam een vergadering van ruim 200 vrijdenkers bij-een⁴⁾; de naam van het tijdschrift en der vereeniging „De Dageraad” is bovenal aan deze beweging verbonden; haar gevierde voorman was Multatuli. Toch was in het tijdschrift „De Dageraad” bij zijn eerste verschijnen in 1855 e.v. het deïsme nog overheerschend⁵⁾. — Van de twee golven van materialisme, die van La Mettrie en Holbach in de 18de eeuw, en die van Büchner, Vogt en Moleschott in de 19de eeuw heeft de tweede in ons land dus aanmerkelijken, de eerste zeer geringen invloed uitgeoefend. Niettemin ligt het voor de hand, dat ook vóór de tweede golf enkele op zich zelf staande personen op dit stand-punt gestaan hebben en de latere verbreiding min of meer hebben helpen voorbereiden. Dit moeten dan eenzamen zijn geweest en hun geschriften zijn of nooit verschenen, of doodgezwegen en het is een

¹⁾ III, p. 159. ²⁾ Vgl. Knappert, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk*, II, p. 156—157, die o.a. naar Wolff en Deken verwijst. Men zie ook: Diderot, *Voyage en Hollande*, Oeuvres (Assézat), XVII, p. 428, 440. ³⁾ Rotterdam, 1931. ⁴⁾ T.a.p., pag. 41.

⁵⁾ T.a.p., pag. 32.

toeval, wanneer ze ontdekt worden. Zoo vertelt onder het opschrift „Een Stille” R. van Zinderen Bakker in „De Dageraad” van 1894—’95 ¹⁾ over het leven van zijn vader, in 1796 geboren, die als vrijdenker zijn weg gegaan was. Hij vermeldt ook „schrifturen en aanteekeeningen” ²⁾. Deze atheïst is echter niet enkel voorlooper, want hij heeft het tijdschrift „De Dageraad” en een „dichte(n) drom van geestverwante vrienden” ³⁾ nog beleefd.

Door omstandigheden zijn wij op het spoor gekomen van een geschrift van een juist twintig jaar ouderen, blijkbaar gehéél op zichzelf staanden. anderen vrijeest. K. Hoorweg, gewoond hebbende te Rockanje. Onder den titel „Bezwaren van een wijsgeer tegen den Christelijken Godsdienst” werd het in 1828 toegezonden aan het Baataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte te Rotterdam, zonder dat het ooit tot een publicatie gekomen is. Hoewel ook dit opstel enkele deïstische inslagen vertoont, is het in het algemeen veel radicaler dan andere vlugschriften uit dien en den daaraan voorafgeganen tijd. De schrijver spreekt uitdrukkelijk over zijn „atheïstische vertwijfeling” ⁴⁾ en in zoover heeft Noordenbos geen gelijk, wanneer hij van de in 1857 verschenen geschriften van W. de Constant Rebecque, een volgeling van Comte, zegt: „Het woord atheïsme vinden wij hier voor het eerst als benaming van een eigen overtuiging” ⁵⁾. Ook het materialisme wordt hier uitdrukkelijk aangehangen. De mensch is „geheel werktuig, alleenlijk van stoffe zamengesteld” ⁶⁾. Er is dan ook geenerlei voortbestaan na den dood ⁷⁾. Het is zeer moeilijk te zeggen, op welke geschriften de schrijver, die de Fransche taal wel niet zal hebben beheerscht, teruggaat. Wel noemt hij zelf Voltaire ⁸⁾ en blijkt hij een vertaling van een boek van Chr. Wolff te kennen ⁹⁾. Naar den geest der verhandeling heeft men hier ongetwijfeld met een wat laten — want tijdens den bloei der Romantiek geschreven — weerklank van de radicale Fransche Verlichting in Nederland, zooals men dien in de 18de eeuw tevergeefs zoekt, te doen. Hoe is n.l. de positie van Hoorweg tusschen dat tweeërlei materialistische getij? Dat blijkt uit verschillende trekjes. Noordenbos wijst er op, dat ten opzichte van het atheïsme de 19de eeuw een beeld vertoont omgekeerd aan dat van de 18de. „Wat in de 18de eeuw een minderheid van stoutmoedige, sceptische of kritische geestesaristocraten betoogde, breid-

¹⁾ XVI, pag. 357—364. ²⁾ T.a.p., pag. 362—363. ³⁾ T.a.p., pag. 360—361.

⁴⁾ Z.o. pag. 173. ⁵⁾ T.a.p., pag. 29. ⁶⁾ Z.o. pag. 176. ⁷⁾ Z.o. pag. 177. ⁸⁾ Z.o. pag. 176 en noot 27. ⁹⁾ Z.o. pag. 178 en noot 39.

de zich in de 19de eeuw uit onder de groote massa". „Aan het einde der 19de eeuw zijn dan ook de liberalen afgevallen en blijven alleen over de anarchistische en socialistische elementen" ¹⁾. Het historisch materialisme is het officieele standpunt der arbeidersklasse geworden. — Hoorweg nu staat nog geheel op het standpunt der 18de eeuw. De godsdienst is nuttig en zelfs noodzakelijk voor de maatschappij ²⁾; aan het Christendom wordt zijn aanvankelijk communistische tendentie verweten ³⁾. Wordt het verband van het atheïsme en materialisme met het maatschappelijk vraagstuk dus door hem in het geheel niet gelegd, als eenzaam geloover in zijn denkbeelden staat hij ook dicht bij de individualistische denkers der Verlichting dan bij het zoo vaak in onverschilligheid verzandende min of meer massale ongeloof van de tweede helft der 19de eeuw. Al hebben wij ook niets gewaar kunnen worden van een strijd van K. H. als atheïst met zijn omgeving, zooals R. van Zinderen Bakker van zijn vader verhaalt ⁴⁾, zijn opstel draagt overal het stempel van een krachtige persoonlijke overtuiging. Aan den anderen kant is hij echter door het simplistische van zijn standpunt en door zijn mindere eruditie toch weer een voorlooper van de eenzijdig ontkennende en meer en meer volkstümlich wordende beweging uit de tweede helft der 19de eeuw. Van de diepere wijsgeerige probleemstellingen wil hij niets weten; hij zwijgt geheel over Kant en over zijn eigen tijdgenooten Fichte, Schelling en Hegel; zóó compleet, alsof hij de uitdrukking „Begriffsdichtung!", waarmee het denken van het midden der vorige eeuw zich van de systemen dier wijsgeeren af en tijdelijk het materialisme toe zou wenden, reeds had uitgevonden.

Het handschrift is ondanks ijverig zoeken door den tegenwoordigen Secretaris thans niet in het archief van het Bataafsch Genootschap teruggevonden. Aan onze publicatie ligt daarom een afschrift ten grondslag door Ir. P. N. Hoorweg (1928†), een achterkleinzoon van den schrijver, omstreeks 1890 van het origineel gemaakt.

K. H. heeft onderwijs genoten nog tijdens de Republiek, toen er nog geen strenge regels ten opzichte van de spelling bestonden. Zijn opstel vertoont hiervan duidelijk de sporen. Wij hebben de spelling niettemin onveranderd gelaten en alleen een aantal leesteekens toegevoegd. Enkele letters, die wij ter wille van de duidelijkheid hebben ingelascht, zijn tusschen [] geplaatst.

¹⁾ T.a.p. pag. 125. ²⁾ Z.o. pag. 173 en noten 7 en 19. ³⁾ Z.o. pag. 175. ⁴⁾ T.a.p.

AAN HET GENOOTSCHAP VAN PROEFONDERVINDELIJKE
WIJSBEGEERTE TE ROTTERDAM.

Edele Achtbare Heeren!

Het hier nevensgaande werkje getiteld „bezwaren van een wijsgeer tegen den Christelijken Godsdienst” meende ik door den druk publiek te maken. Dan nadere overweging of het wel nuttig zoude zijn, heeft mij het besluit doen nemen om het aan een Vergadering van bekwame mannen op te dragen, of ook nog ie[t]s nuttigts er in gelegen mogt zijn ter bevordering van waarheid, maar vooral ter uitbreiding van werktuigkundige kennis. Verzoeken derhalve het ontwerp van zelfsbewegend werktuig in ernstige overweging te nemen en te beproeven, daar mijn de tijd en gelegenheid on[t]breekt om dat zelfs te doen. Verblijve met hoogachting E: A^e Heeren

U Edvdr

(w.g.) Ks. Hoorweg 1)

Rockanje, 28 September 1828.

BEZWAREN VAN EEN WIJSGEER TEGEN DEN CHRISTELIJKEN
GODSDIENST.

Voor Rede.

Menschen, dien het wel gaat en levensgenoegen smaken, en als ze in zie[k]tens of ongelegenheid geraken, daar weer gelukkig door worstelen, beschouwen de wereld van de beste zijde en worden daardoor tot erkentelijkheid genoopt, waar uit godsdienst ontspruit. Menschen daarentegen, die het kwalijk gaat, welke op den duur onder nijpende armoede zugten, of met ongeneeslijke ziekten, kwalen of lichaamsgebreken sukkelen, beschouwen de wereld van de slegste zijde en vermoeden, dat er geen God en zij, die hun toestand aantrekt, om dat hunne tranen te vergeefts vloeijen en hunne zugten en gebeden onverhoord blijven. Voorwaar als men met deelneming de ongelukkigen beschoud en daarbij al het natuurlijke en zedelijk kwaad, het onrecht en geweld, welke op de wereld plaa[t]s heeft in aanmerking neemt, dan is men gedrongen te vragen: kan dit de Wil en beschikking zijn van een Magtig, Wijs en Zedelijk goed opperwezen? Een van drien moet waar zijn: de Godheid bemoeit zig met de menschen niet; of springt er willekeurig met om; of wij moeten aan het blinde toeval ten prooi zijn. Dit laa[t]ste is het zekerste. Het is maar een blind fortuin, die sommige Menschen gezondheid, rijkdom, eer en aanzien en goede uitkomsten schenkt; een even blind noodlot, die andere rampen, verdriet en tegenheden berokkend. Bidde is voor zulke te vergeefts, de stomme Natuur hoort niet na het jammeren der waarlijk ongelukkigen 2). Hoe zoude het wel moeten toegaan, als een zedelijk goed wezen het opperbewind over de wereld voerde? Immers zoude hij voor de gezondheid en kragten der menschen zorgen, om ze tot zooveel vlijt, als wij noodig hebben om ons levensonderhoud te winnen, in staat te doen zijn. Die in rampen of ziek-

tens geraken zoude hij middelijk of onmiddelijk, op hun gebed, hulp en uitkomst schenken. Gene overtollige menschen doen geboren worden en die er zijn met deugd bezielen en tot eenen gezegenden ouderdom opvoeren. Matigheid in weder en wind, regen en droogte onderhouden 3). Dit alles zoude met zedelijkheid stroken. Het tegedeel, zo als we ondervinden, is beledigend voor de zedelijkheid. Dit is ontegenzeggelijk 4).

Een drie en vijftig jarig ramspoedig leven 5) heeft mij de vrugteloosheid van het gebed doen ondervinden en, door opmerking, aan zoovele mijner ongelukkige natuurgenoten bevestigd gezien, waardoor ik met ernst aan het filosofheeren ben geraakt om de oorzaak te bevroeden, waarom de ongelukkigen zoo gruwzaam verwaarloost worden in de wereld; en dit heeft mij tot Atheistische vertwijfeling gevoerd 6) en tot de navolgende bezwaren tegen den Christelijken godsdienst aanleiding gegeven. — Ik moet egter bekennen, dat den Godsdienst nuttig en zelfs noodzakelijk is in de Menschelijke Maatschappij 7), maar om dan evenwel zulke beuzelingen daarbij te gebruiken als de Christenen doen, is beneden de waarden van verligte en beschaafde menschen. Den natuurlijken Godsdienst, welke voor alle Menschen gemeen is, zoude verreweg de verkieslijkste zijn 8). Onze kerken zouden dan in tempels der rede en in zedelijke schouburgen moeten veranderen 9). —

Bezwaren van een wijsgeer tegen den Christelijken godsdienst 10).

Vele bestrijders van den Christelijken godsdienst hebben zig toegelegd om de wonderwerken, waarvan in den Bijbel gewaagd word, te wederleggen en daardoor getracht dat boek, als Goddelijke openbaring krachteloos te maken; dan hierin zijn ze doorgaans niet gelukkig geslaagd. Wij zullen derhalve eenen anderen weg inslaan en de Geloofdstukken, welke uit den bijbel getrokken worden en bij de meeste belijders gemeen zijn, aan redelijke en zedelijke gronden toeschen. Ze zijn de volgende: 1°. eene Scheping van werelden en schepselen uit niets. 2°. eenen zondeval van onze eerste stamouders. 3°. eene daar tegenovergestelde verzoeningsleer. 4°. eene opstanding der gestorvene Menschen uit den dooden. 5°. een laa[t]ste oordeel over alle de gedachte, woorden en daden van alle die Menschen welke immer bestaan hebben. 6°. Een leeven na dit leeven om eindeloos gelukkig of rampzalig te zijn.

Wij zullen deze geloofdstukken, elk afzonderlijk, op een overtuigende wijze trachten te wederleggen en daardoor de dwaasheid den Menschen ten toon stellen.

Vooreerst een schepping uit niet is volstrekt onmogelijk; al wat tot het zijn der dingen vereist wierd, moet er van eeuwigheid noodzakelijk geweest zijn. Eene eeuwige stoffelijke natuur, eene eeuwige noodzakelijke werkorde brengt werelden en schepselen voort op zulk een wijze als alleen mogelijk en eigenaardig is. De natuur is zeer waarschijnlijk van eeuwigheid, in het voortbrengen van schepselen, werkzaam geweest en zal nimmer daar meden ophouden 11).

Ten tweden eenen zondeval van onze eerste stamouders strijd met de zedelijke deugden van een volmaakt opperweezen. Als wijzen schepper wist hij immers, hoe hij Menschen moest maken om voor hunne bestemming berekend te zijn, en als zedelijk vader mogt hij ze, aan het gevaar van te kunnen vallen, niet blootstellen 12). Gezonde rede leerd ons derhalve, dat de hisstorie van den zondenval louter een verdichsel is.

Ten derden de verzoeningsleer verdwijnt van zelven zo dra den val grondig genoeg wederlegd is. Offerhanden, om verbolgen Goden te bevredigen, is van overoude tijden in gebruik geweest, zo zelfs dat er ook Menschen toe gebezigt wierden; geen wonder dus dat Jezus Christus de Menschen wijs maakte, dat hij, door zijn offer, de Godheid verzoende om daardoor eenen grooten naam te verwerven 13). Zedelijke gerechtigheid vordert straffen aan den schuldigen zelfs; en vaderlijke goedheid wil alleen straffen tot zedelijke verbetering; dit moet het doel van alle straffen zijn 14); het is dus onbeschaafd 15) nog van eeuwige straffen te spreken. De verdeeling der Godheid in drie personen was ook zijn oorsprong aan de verzoeningsleer verschuldigd, hoe onzinnig dezelve zij.

Ten vierde een opstanding van alle gestorvene Menschen is immers ook onmogelijk, daar onze stofdeelen in den schoot der Natuur terugkeeren om weder tot andere lichamen over te gaan; dit is de bestendige werking der Natuur, zowel over het dierenrijk waartoe de Menschen behooren, als over het plantenrijk, door de dood te slopen en te ontbinden om weer nieuwe voord te brengen. De Christenen houden tog evenwel maar redeeloos vol, dat er een opstanding der dooden zijn zal, maar dan, vraag ik, zullen dan ook, die wandrochtig geboren zijn, en zelfs aan elkander gewassenen dan ook opstaan? Zullen ook de kinderen zelfs, die ontijdig geboren worden, of die ongeboren met hunne moeders in het graf zinken dan ook opstaan? O dwaasheid!!! 16).

Ten vijfde een laa[t]ste oordeel kan immers ook geen plaa[t]s hebben; hoe lang zoude zulk een oordeel over zoo'n een onberekenbaar getal Menschen, als er in zovelen eeuwen geweest zijn, dan wel moeten duren? Jezus de regter zal komen op de Wolken des hemels; alle oogen zullen hem zien; dit is immers, uit hoofde van de groote en rondheid des aardbol, mede volstrekt onmogelijk. Toen men waande, dat de wereld niet grooter was als den gezichtseinder strekt, meenden de Oude, dat een Mensch in of op de Wolken genoegzaam zigbaar zoude zijn voor dit groote gerigt. Thans weten wij beter.

Ten zesden een leven na dit leven. Na onzen dood keeren wij, door de verrotting, in den schoot der Natuur terug om weder tot andere lichamen over te gaan. Wij duren dus eeuwig voord, maar ongevoelig en bewusteloos, evenals voor ons organiek zamenstel 17). Er blijfd geene ziel over welke bewustheid van zijn aanzijn heeft; de dood is eenen volslagen bedwelming van onze zintuigen en van onze bewustheid. Genen hemel na onzen dood is er dus te hopen; maar ook geen hel te vreezen. Dit zijn vercieringen van het bespiegelend Menschenvernuft, maar geensins op waarheid gegrond. Wie, die slegs een greintje gezond Menschenverstand bezit, ziet niet, dat Godsdienst alleen het uitvloeizel van Menschelijke

dweepzugt is 18). Hij, die met God en Godsdiens den spot drijft, leve eve zoowel, als die zig dagelijks in Godsdienstigheid afsloofd. Het is de Stomme Natuur onverschillig, of den Mensch Godsdienst beoeffend, of niet. Godsdiens is alleen nuttig tot bevordering van zedelijkheid 19).

Bij deze grondige wederlegging van de Christelijke leerstukken ziet men, dat den Bijbel geene andere waarde heeft [dan] als oud boek 20), dat ja evenwel veel heeft toegebracht aan de zedelijke beschaving van het Menschdom 21).

Wat er van de wonderwerken zij, waarvan in den bijbel gesproken word, kan men nu ook gemakkelijk nasloffen; dezelve waren of geheel natuurlijk en door den schrijver vergroot; of door kunst voordgebracht 22). Het onkundige volk, dat veel van wonderen houdt, nam gevoegleg alles voor wonderen aan, wat de priesters hun daarvoor uitventen 23).

Menschen van vroegeren leeftijd, die met de middelijke werking der stoffelijke Natuur onbekend waren, schreven alle werking aan den onmiddelijken invloed van spoken, duivelen, engelen of geesten toe, en hebben ons hunne dromerijen en fantasijen als Godspraken willen opdringen 24). Profeeten, welke voorwende in Gods naam te spreken, hebben, in digterlijke grootspraak eene taal gevoerd en bedreigingen gedaan, onbestaanbaar met zedelijkheid en beschaafdheid, daarenboven, onder verbloemde termen, voorspellingen te boek geslagen, welke voor allerlei uitleggingen vatbaar zijn. Onder anderen de zogenaamde openbaring van Johannis gelijkt meer de taal van eenen krankzinnigen dan van gezond Menschenverstand.

Wat nut heeft, eindelijk, den Christen Godsdienst op de wereld gestigt? Voor waar in den eersten tijd, toen men, alle goederen gemeen, wilde leven of aan de armen gaf, was ze verwoestend voor de Maatschappij 25). Vervolgens vormde zij dweepers van allerlei aard als heremieten, kloosterlingen, bedelmonniken en eindelijk een geestelijk despotismus onder het opperbestuur van den paus van Romen, welke allen Glans van verligting trachte uit te doven door de schranderste mannen voor ketters te verklaren en ten vuren te doemen. Toen was de wereld vol van wonderen; elken geestelijken kon den duivel verbannen; spoken verdrijven; ziekten geneezen &c &c, maar vooral de zogenaamde heiligen konden nog veel grooter mirakelen doen als Jezus en zijne apostelen ooit gekend hebben. Dat belachelijk spel gaf den geestigen Voltair stoffe om den Christelijken Godsdienst zo deerlijk te bespotten 26). Dit spotten hebben de meeste schrijvers tegen den genoemden Godsdienst min of meer nagevolgd en dit is de rede, dat ze eigenlijk nimmer grondig weder legd hebben en daarom niet voordeelig geslaagd zijn. Ik vermoede derhalve, dat den weg, dien hier gekozen is, beter aan het oogmerk zal voldoen 27), daar de wederlegging der geloofstukken zo overtuigen[d] zij, dat elk mensch met gezond verstand, daar niet meer bij behoeft stil te staan.

Ik acht mij verplicht rekenschap te geven van mijn geloof en denkwijze over het bestaan der werelden en schepselen, als meden om eenige dwalingen te bestrijden, welke de wijsbegeerte nog aan kleefd.

Het bestaan der werelden en schepselen hebben wij niet te danken aan

eene willekeurige daad van eenen schepper en opperheer; ook geensins aan het blinde toeval, maar alleenlijk aan eeuwige wetten van noodzakelijkheid 28). Het is uit den aard der dingen voortvloeyende, dat er werelden en schepselen aanwezig zijn; alles wat tot het zijn derzelve vereist werd, is er van eeuwigheid geweest. Eene eeuwige stoffelijke natuur, eene eeuwige noodzakelijke werkorder brengt werelden en schepselen voort op zulk eene wijze als alleen mogelijk en eigenaardig 29) is. Deze scheppende noodzakelijkheid spreid alle die Wijsheid en doelmatigheid ten toon, welke alomme ontdekt word, zodanig dat er geen andere of betere werelden mogelijk zijn 30). Zeer waarschijnlijk zijn alle wereldbollen, even als den onzen, met Menschen en dieren vervuld, want andere wezens, die onlighamelijk zijn, bestaan er niet: al wat bestaat is uit stoffe zamengesteld. Geesten, wezens: als spoken, duivelen, engelen of Menschen- en dierenzielen zijn volslagen verdicht en verzonnen. Het is door het organiek en mechaniek zamenstel der dieren, dat ze leven en zig bewegen kunnen. Den Mensch is derhalve niet anders als het verhevenste dier, dat de natuur voortbrengen kan 31). Zijn redevermogen heeft hij alleen aan zijne daartoe geschikte werktuigen te danken. De ziel of levensbeginsel huistvest in de stoffe zelve en wanneer dezelve dan zo kunstmatig te zamen gevloeid is, als het dierlijk orgaan, komt er een levend wezen te voorschijn, welke zig vrijwillig kan bewegen, werwaars het verkiest; en alle min of meer denkvermogen bezitten, maar in den Mensch is dit het volkomenste. Denkvermogen is dan niet anders als, in gedagten, overal beelden en figuren van te kunnen vormen; die te vergelijken en daar gevolgen uit te trekken of besluiten uit af te leiden is redeneeren en verstand gebruiken; zie daar het redevermogen ontwikkeld 32).

Het beeldvormende denkvermogen van den Mensch was oorzaak, dat de zogenaamde heidenen ook vorme en gedaantens aan hunne goden toeschreven, welke zij in hout, steen of metaal trachte te vertoonen en dit was den zogenaamden beeldendiens. Zo gek hebben de Menschen nimmer geweest om het werk hunner handen voor godheden te erkennen en te vereeren, maar alleen de afgebeelde goden, welke zij, dwaas genoeg, in den hemel waanden, huldigden. Daar de dieren en Menschen den verhevenste werktuigkunde in zig bevatten, is het van belang, die nader te betrachten en te leeren, dat het zelfbewegende werktuigen zijn, welke zodanig ingerigt bennen, dat het eenne het andere in beweging houd. Tot heden heeft men gemeent, dat alle werktuigen eene eerste beweger behoefde als uurwerken: veren of gewigten; molens: paarden, water of luchtstroom; vuurmachines: het vuur enz.; de dieren en Menschen, meende men, moesten door een geest of ziel in beweging gebracht worden. Een werktuig, dat zodanig ingerigt is, dat het bewogenen deszelfs beweger in beweging houd schijnd nog niet bekend te zijn. Ziet hier agter een afbeeldsel van zulk een werktuig. De kennis van dit werktuig zal ons geheel anders over de zielkunde doen oordeelen als tot heden door de filosofen gedaan is en doen beseffen, dat den Mensch geheel werktuig is, alleenlijk van stoffe zamengesteld 33).

De dood is derhalve gene scheiding van ziel en ligchaam, zo als dat veelal genoemd word, maar eene stilstand van de Machine 34) door eene verhinderden omloop van bloed en vogten, dat door velerlei oorzaken, dit weet men, geschieden kan.

Terwijl ik het aanzijn der werelden en schepselen aan eeuwige wetten van noodzakelijkheid heb toegeschreven, volgd daar evenwel niet uit, dat alle gebeur[te]nissen en lotgevallen daarom noodzakelijk zouden zijn, om dusdoende een algemeen noodlot te stellen. Neen, gans niet, er is waarlijk veel toevalligts in de wereld, waaruit rampen en voor- of nadeelige lotgevallen geboren worden 35).

De geheele natuur is, hebben we gezien, geheel stof. De kleine stoffeeltjes, welke een oneindige ruimte vullen, zijn kleine ondeelbare zelfstandigheden, welke de kleinstmogelijke uitgebreidheid beslaan en derhalven als wezenlijke Monaden of ondeelbare punten aan te merken zijn. In deze Monaden of ondeelbare stoffes zit een eeuwig werkzaam beginsel, welke door zamenvoeging werelden en allerlei figuren van lichamen voortbrengt van eeuwigheid tot eeuwigheid 36). (Als men niet toestemd, dat de natuur van eeuwigheid werkzaam is geweest, zoude men moeten stellen, dat ze eenmaal uit eene eeuwige bedwelming ontwaakt is, en is het te verwachten de Natuur ook andermaal tot rust wederkeeren zal. De schepende noodzakelijkheid gedoogd zulks niet.) Dit werkzaam beginzel kan men de Godskragt of het vermogen der Natuur noemen 37).

Nog moet ik eene dwaling en vooroordeel bestrijden, welke de geleerde wereld nog aankleefd, namelijk dat men het hart van den Mensch houdt voor de zitplaa[t]s van zedelijke of onzedelijke gedagten en opwellingen, welke eigentlijk in ons verstand en wil te huis hooren. Het hart van den Mensch is, evenals in alle dieren, den grooten werker van den omloop des bloeds, evenals de maag den grooten werker van de spijs en dranken is. Men spreekt van redevoeringen en geschriften voor verstand en hart, maar dit moest heeten voor verstand en zedelijkheid. Dan spreekt men nog van hartstogten, welke uit liefde en genegentheid voor ie[t]s; of uit haat en afkeer tegen ie[t]s, voortvloeyen en dus mede hunnen oorsprong uit ons verstand en kennisvermogen ontleenen. Alle aandoeningen en gewaarwordingen, welke wij door de zintuigen of kennisvermogen ontvangen, deelen wij aan ons hart en de borst, ja aan ons hele ligchaam meden en dit maken die bewegingen in den Mensch, welke men hartstogten heet 38).

Hoe kan er een goed fundament van wijsbegeerte gelegd worden, zolang men dezelve met dwalingen vermengd en met dweepzucht in overeenstemming zoek te houden. Men moet tragten de Natuur in zijn prinsipum of waar grondbeginsel te kennen en in zijn elementair of eenvoudige bestanddeelen te bevatten; wand door te hoog van kennis of wetenschappen te denken maakt men zig ongeschikt om alles eenvoudig te begrijpen. Voorwaar de waarheden zijn klaar en duidelijk genoeg om door elk gezond verstand gekend te worden. Deze overdrevenheid van gedagten is zeker oorzaak, dat de zielkunde zo kwalijk behandeld is geworden. Men spreekt van

zielkunde door ondervinding; van zielkunde door sluitredenen 39) en van de onstervelijkheid der ziel 40); terwijl het overtuigend zeker is, dat alle deze stellingen vals en hersenschimmig zijn, daar onze zogenaamde zielsvermogens louter werktuigkundigheid in zich bevatten, en daardoor alle die aandoeningen en bekwaamheden vertoond, welke in de zielkunde opgesomd worden 41).

Nog moet ik over zedelijkheid en geweten ief[t]s zeggen. Dezen hebben meden haren grond in ons denk- en redevermogen; door te beoordeelen wat regt en billijk is en wat wij verplicht zijn ten opzichte van de deugd, ons zelve en jegens onze mede-Menschen. Het geweten is dus geen eigenschap der ziel maar vloeit uit het redevermogen voort 42).

In het origineel en in het afschrift van 1890 volgt hier een *Ontwerp van een Altoosdurend zelfs bewegend werktuig* vergezeld van een figuur, welke beide wij hier weglaten 43).

AANTEKENINGEN.

1) Kornelis Hoorweg werd 24 Aug. 1776 te Spijkenisse geboren als zoon van Pieter Hoorweg en Maartje Vermoen. Hij was landbouwer en landmeter te Rockanje en gehuwd met Reina van Koppen; hij overleed te Rhoon in 1842. Van zijn hand verscheen in 1840: *Verdediging van den praktijken Landbouw* (Dordrecht, H. Lagerwey; pamflet Knuttel 27722), waarin hij o.a. waarschuwt tegen studeerkamergeleerdheid. De slibbemesting, die hij hier voorstaat, had hij ook reeds verdedigd in een opstel van 1826 over „den staat der rivieren”, dat thans in het archief van het Bataafsch Genootschap teruggevonden is. K.H. trekt hier, evenals Multatuli in Idee 1050d en 301, noot, het nut der rivierdijken in twijfel, die maken, dat het hoogteverschil tusschen de rivierbedding en den polderbodem steeds grooter wordt.

2) In het algemeen was de Verlichting optimistisch gezind, b.v. Leibniz en sterk het deïsme, ofschoon Voltaire aarzelde (aardbeving van Lissabon). Daartegenover staat de 19de eeuw als pessimistisch: zoo Schopenhauer, terwijl ten onzent Multatuli in zijn „Ged van den Onwetende” ¹⁾ trachtte af te rekenen met een opvatting van de natuur met een liefderijk God daarachter ²⁾. Niettemin was Holbach in de 18de eeuw pessimist geweest: tegen alle ervaring in wordt, volgens hem, de algoedheid van God geprezen. „Ne vois tu pas qu'à chaque instant sa bonté pour toi se dément?” schrijft hij in het „Système de la Nature” ³⁾. K.H. staat hier aan de radicale zijde. De godsdienst, die volgens hem uit voorspoed ontspruit, is blijkbaar het deïsme. (Men zie ook 30)).

3) Reeds Xenophanes wees er op, dat men geneigd is, zich de goden naar eigen gelijkenis voor te stellen. Als K.H., die een twaalfstal jaren later een „*Verdediging van den praktijken Landbouw*” zou schrijven, zich afvraagt, hoe het opperbewind van een zedelijk goed wezen zou moeten zijn, wordt de zorg voor matigheid in weder en wind, regen en droogte daarbij ingesloten.

4) Het nauwe verband, dat hier tusschen zedelijkheid en nuttigheid gelegd wordt, doet in een tijd, waarin men een min of meer scherp onderscheid tusschen geestelijke en hedonistische waarden pleegt te maken, eenigszins komisch aan. De bekende utilist Bentham (1748—1832) was echter een oudere tijdgenoot van K.H. en in het algemeen was de Verlichting geneigd de moraal uit het welbegrepen eigenbelang af te leiden ⁴⁾.

5) Welke rampspoeden K.H. daarbij op het oog heeft gehad, is niet met zekerheid te zeggen. In 1824 had hij echter zijn oudsten zoon Pieter, een jongen van ongeveer zeven-

¹⁾ *De Dageraad*, XII (1861), pag. 81. ²⁾ Vgl. Noordenbos, t.a.p., pag. 45. ³⁾ Ed. Londen, 1774, II, pag. 67. Vgl. Mauthner, t.a.p., III, p. 140. ⁴⁾ Vgl. Jodl, *Geschichte der Ethik*, I, pag. 288, 414.

tien jaar, en in 1826 den jongsten, Gerrit (in 1825 geboren), door den dood verloren. (Tusschen deze beiden waren in 1828 negen andere kinderen in leven). Verder valt in deze 53 jaren de geheele Fransche tijd en de daarop gevolgde economische malaise.

6) Zie boven, pag. 170.

7) Zie boven, pag. 171. K.H. is het hier dus eens met Voltaire en niet met Holbach, die van den godsdienst in het geheel niets meer wilde weten zeggende, dat dwalingen niet nuttig konden wezen. Er waren echter ongelovigen, die op het standpunt stonden, dat voor het volk de godsdienst behouden moest worden ¹⁾. Een fictionalisme der 18de eeuw! — (Men zie ook 19)).

8) K.H. schijnt dus zelf toch niet tegen allen godsdienst te zijn. Men zal wel te ver gaan, indien men hier in de richting van een atheïstische religie wil gaan zoeken en beter doen te zeggen, dat K.H. somtijds weifelde tusschen atheïsme en deïsme. De overigens reeds zeer oude onderscheiding tusschen den natuurlijke godsdienst en positieve godsdiensten, zooals het Christendom, werd door het deïsme met voorliefde gemaakt en reeds door zijn stichter Herbert van Cherbury (1583—1648) uitvoerig behandeld. (Men zie ook 18)).

9) Men denkt hierbij onmiddellijk aan zekere gebeurtenissen der Fransche Revolutie tijdens de jeugd van K.H.. In de Parijsche Notre Dame werd 10 Nov. 1793 een groot feest ter eere van de Godin der Rede gevierd. Robespierre hield zich daarbij echter op den achtergrond en liet in het volgende voorjaar de atheïsten Hébert en Chaumette ter dood brengen en stelde daarop een eeredienst van „het hoogste Wezen” met hemzelf als hoogepriester in. Voor het oogenblik hadden de deïsten over de atheïsten gezegevierd ²⁾. Naar den letter kiest K. H. de atheïstische partij, maar of hij zich van het onderscheid tusschen een tempel der rede en een tempel van het hoogste wezen scherp rekenschap gegeven heeft lijkt, ook met het oog op de voorafgaande passage over den natuurlijke godsdienst, twijfelachtig. Tenzij hij dan den cultus in den tempel der rede als den natuurlijke godsdienst en dezen laatsten atheïstisch opgevat heeft.

10) Vgl. in het algemeen „*Die Religion in Geschichte und Gegenwart*” onder „Aufklärung”: „Die Bibel wurde nicht mehr als das wunderbare Gotteswort, Jesus nicht mehr als der Gottessohn angesehen, und der Glaube an Versöhnungstod und Auferstehung, die bisher als zentrale Heilstatsachen gegolten hatten, verfiel der Kritik”. (I, pag. 645). Deze denkbeelden vinden thans een overtuigd aanhanger op het eiland Voorne.

11) Het deïsme nam daarentegen wel een schepping aan. Men zie b.v. de genoemde brochure van Jan van der Veen pag. 13—14.

12) Terwijl K. H. aanstonds een zeer oppervlakkige, om niet te zeggen onsmakelijke Christusbeschouwing ten beste zal geven, waarin het bekende tekort aan „Einfühlung” in historische en daarmee verwante vraagstukken van de Verlichting duidelijk aan den dag treedt, formuleert hij hier, in aansluiting bij het dogma van den zondeval, niet ongelukkig het probleem der theodicee, der rechtvaardiging van God wegens de onvolmaaktheden der wereld. Hij had er nog aan toe kunnen voegen: „als almachtig God had Hij den zondeval kunnen voorkomen”. — Wat de bestemming van den mensch is, daarover verkeert K. H. blijkbaar niet in onzekerheid.

13) Ziet men een geschrift in als Barueth, *Wederlegging der hedendaagsche deïsten en vrijgeesten* ³⁾ (1767), dan blijkt, dat de verdediging van Christus voor zoo iemand hoofzaak was. Uit het feit, dat K. H. het centrale Christelijke leerstuk en bagatelle behandelt, volgt, dat zijn eigen probleem elders ligt. Ondanks den titel van zijn opstel gaat voor hem de strijd niet voor of tegen het Christendom, maar tusschen deïsme en atheïsme. Zijn eigen twijfel ligt links, niet rechts van b.v. Voltaire. De deïsten hadden voor zich met Christus afgerekend. Jan van der Veen schrijft b.v. „Wij noemen ons na Deus of God, Deïsten of Godisten, en niet na eenig gewaand Profeet” (t.a.p., pag. 16). K.H. houdt zich nu nog wel intellectueel met het Christendom bezig, maar keurt de centrale figuur van het Christen-

¹⁾ Vgl. Mauthner, t.a.p., pag. 151. ²⁾ Vgl. Mauthner, t.a.p., pag. 418—436.

³⁾ Ook dit boek noemt geen verdere namen van atheïsten in Nederland. Noordenbos zegt: het atheïsme moet toch in de 18de eeuw in Nederland bestaan hebben „hiervan getuigen ook de vele pogingen tot bestrijding” (t.a.p. pag. 22). Men krijgt echter toch wel den indruk, dat de Hollandsche theologen meer, wat het vaderland betreft, een mogelijkheid dan een werkelijkheid bestreden hebben.

dom nauwelijks een bestrijding waardig. Emotioneel is hij echter geïnteresseerd bij de deïstische hoofdstelling: het bestaan van een voorzienig God, dat hij reeds in zijn voorrede in twijfel trekt. Als geheel een zeer radicaal standpunt, ook nog voor het Holland van het begin der 19de eeuw.

14) Terloops blijkt hier, dat K. H. niet een z.g. absolute theorie der straf is toegedaan — men straffe niet: „quia peccatum est” —, maar een relatieve: „ne peccetur”: geen vergelding, doch verbetering zij het doel der straf.

15) K. H. voelt zich hier en elders persoonlijk als „Verlichter”. Ook de zelfverzekerdheid, het vertrouwen, dat de rede snel en afdoend alle problemen kan oplossen, typeerend voor de Aufklärungsmentaliteit, komt gedurig aan den dag.

16) In 1727 had reeds in ons land de „deïst” Tissot de Patot in een geschrift „Lettres choisies” de opstanding voor onmogelijk en ongerijmd verklaard. Vgl. Ypey en Dermout, *Geschiedenis der Ned. Herv. Kerk*, 1819—1827, III, pag. 349. Eenig verband met K. H. is natuurlijk zeer onzeker.

17) De bedoeling is blijkbaar, dat wij wel eeuwig voortbestaan — K. H. is dus voorstander van een soort van „immanente onsterfelijkheid”, doch tegenstander van een „transcendente onsterfelijkheid” —, maar enkel als de deelen van ons „organiek zamenstel”, d.w.z. ons lichaam, en dus dan onbewust en gevoelloos. — Van de 18de eeuwse filosofen loochende b.v. Holbach de onsterfelijkheid, Voltaire nam deze daarentegen aan.

18) Hier wordt de godsdienst op zich zelf dus toch nog onvoorwaardelijk veroordeeld. Met het oog op deze passage moet men wellicht den nadruk leggen op de voorwaardelijke wijs in de uitspraak in de voorrede (z.b. pag. 173): de natuurlijke godsdienst (zooals de deïsten dien willen) zou te verkiezen zijn boven het Christendom, n.l. als men überhaupt nog aan godsdienst wil doen.

19) Evenals K. H. den godsdienst toch nog noodzakelijk acht voor de maatschappij (z.b. pag. 173), zoo ziet hij zijn nut alleen in de bevordering der zedelijkheid. Tijdens de Verlichting is het ongeloof één ding, het aannemen van de mogelijkheid van een „morale indépendant” een tweede. De vraag, die Bayle o.a. opgeworpen had en die door hem bevestigend was beantwoord, of een staat van atheïsten mogelijk zou zijn, werd door vele anderen ontkend. Godsdienst en zedelijkheid hingen voor hen zoo nauw tezamen, dat in een samenleving van atheïsten moord en diefstal noodzakelijk schering en inslag moesten zijn. K. H. blijkt hier meer gevoelig voor de gedachte van een nauwen samenhang tussen godsdienst en zedelijkheid, dan geneigd een onafhankelijke moraal te proclameeren. Het laatste had meer in K. H.'s radicale lijn gelegen, maar zijn radicalisme beperkt zich blijkbaar tot het theoretische gebied; zoodra de samenleving in het geding komt en de practijk (men denke ook aan de brochure van 1840), wordt hij conservatief. Dit is meer 18de-, dan 19de-eeuwsch.

20) Behalve Tissot de Patot had bij ons ook von Hatsveld (1745: „*De ontdekking der Waarheid*”) zich tegen den Bijbel gekeerd. Vgl. over dezen „deïst” Ypey en Dermout, t.a.p., III, pag. 340—341. Zijn boeken worden in 1746 verbrand, hij zelf uit het land verbannen.

21) Hier denkt K. H. nu weer wel historisch en zelfs vrij ruim voor een principieel ongeloovige. — Hij komt er niet op om bezwaren te maken tegen de strekking van sommige denkbeelden van het O.T..

22) Dit is dus juist het standpunt van de latere Moderne Theologie tegenover de wonderverhalen in den Bijbel. In onzen tijd gaat men zich weer afvragen, of zij daarin ook weer niet te ver is gegaan en of deze verhalen althans gedeeltelijk niet parapsychologisch moeten worden verklaard. (Vgl. van Mourik Broekman, *Parapsychologie en Godsdienstige vraagstukken*, T. v. Parapsychologie, VI, 1, pag. 14; 5, pag. 226).

23) De priesters zijn tijdens de Verlichting als zondebok zeer gebruikelijk.

24) De Verlichting verwierp niet alleen, formeel, het wonder, maar ook, materieel, bij voorbaat alle eenigszins ongewone verschijnselen ¹⁾. Wat wij thans parapsychologie noe-

¹⁾ Den dieperen grond voor een verschijnsel als de Verlichting zal men wel moeten zoeken in een ontwikkeling der geestesinstelling — in den geheelen Nieuwen Tijd, tot aan het begin der 20ste eeuw — van de Eenheid naar de Veelheid en van het Geheel naar het Deel. Daarbij werd enerzijds aan klaar begrip en beheersching van het deel gewonnen,

men, beleefde een slechten tijd! Deze anti-occultistische strekking en werking had b.v. reeds Balthasar Bekker, *De Betoverde Wereld* (1691—1693). O.a. op den Cartesiaansch-wijsgeerigen grond, dat de geesten naar hun aard niet op lichamen werken kunnen, verwierp hij de gewone verhalen over hekserij, duivelverschijningen enz. Terwijl hij zich dus keerde tegen een volksgeloof, waaraan mogelijk toch wel eenige parapsychologische verschijnselen ten grondslag hebben gelegen, nam hij omgekeerd merkwaardigerwijze als theoloog het bestaan van den Duivel, aan wiens inwerking zij in den regel werden toegeschreven, aan. Hij kantte zich slechts tegen een voortdurend ingrijpen van den Duivel — zooals het deïsme een voortdurend ingrijpen van God loochende. Het boek van Bekker heeft (ook in het buitenland) veel invloed gehad en als K. H. het al niet gelezen heeft, dan heeft het toch zeker indirect op hem ingewerkt. Waarschijnlijk zal de tegenstelling, die hij in den tekst maakt: middellijke werking der stoffelijke natuur — onmiddellijke invloed van spoken etc. ook in den geest van Bekker begrepen moeten worden: alleen door middel van de stoffelijke natuur kan invloed uitgeoefend worden — een onmiddellijke invloed, d.w.z. een ingrijpen, van geesten is onmogelijk. Wel is waar kan K. H. als materialist ook geen middellijke of indirecte invloed van geesten laten gelden, maar hij beroept zich dan hier op het argument van Bekker als voorganger en gaat zelf nog verder. Inderdaad is de ontwikkeling zoo geweest, dat Descartes zielen en lichamen principieel onderscheidde en dat de materialisten toen later niet alleen de inwerking van de ziel op het lichaam, maar ook het geheele bestaan van de ziel loochenden.

25) Vgl. boven, pag. 171. Voor K. H. is er dus geenerlei sprake van een „zondeval van het Christendom” in social opzicht, maar omgekeerd acht hij de sociale endenties van het eerste Christendom een euvel.

26) Van vertalingen van de wijsgeerige geschriften van Voltaire kan K. H. b.v. gekend hebben: *De niets wetende filosoof enz.*, Amst. z.j.; *Verhandeling over de verdraagsaamheid in het stuk der religie*, 1764; *Gedagten getrokken uit de werken van den Heere Voltaire*, Rott. 1767.

27) Men kan vragen of dan soms K. H. óók niet het wapen van den spot hanteert, als hij b.v. vraagt, of de „aan elkaar gewassenen”, d.w.z. de Siameesche tweelingen ook lichamelijk op zullen staan (z.b. pag. 174). En of omgekeerd Voltaire door zijn spot ook niet heeft willen weerleggen? Het ziet er naar uit, dat K. H. hier meer afgaat op den naam van Voltaire als den grooten spotter, dan op kennis van zijn werken, te meer daar wij zeer weinig verwantschap tusschen de denkbeelden in de genoemde vertaalde werken door Voltaire uiteengezet en die van K. H. hebben kunnen ontdekken. Uit deze passage bij K. H. kan men ook de slotsom trekken, dat hij zelf van meening was, dat zijn „Bezwaren” tot op zekere hoogte oorspronkelijk waren.

28) Het denkbeeld van noodzakelijkheid en van noodzakelijke natuurwetten, dat een zoo groote en tot aan het begin van de 20ste eeuw toe groeiende rol in het geheele denken van den Nieuwen Tijd speelde, ontbreekt bij K. H. niet.

29) „Eigenaardig” in oud gebruik = passend (Koenen), bijzonder in overeenstemming met de omstandigheden (*Woordenb. der Ned. Taal*).

30) Vgl. Leibniz: „le meilleur des mondes possibles”. Hier is K. H. dus toch — in tegenstelling tot zijn voorrede ¹⁾, waar het meer om religieuze voorstellingen ging — optimistisch in het voetspoor der 18de eeuw. Als het dan niet de God der deïsten is, dan is het de eeuwige noodzakelijkheid, die doelmatigheid in de natuur bewerkt.

31) Min of meer direct is K. H. hier blijkbaar afhankelijk van La Mettrie (*L'homme*

wat anderzijds aan breedte en volledigheid van blik verloren ging. Vandaar dus aan den eenen kant de bloei der moderne wetenschap („scientia est potentia”!) en de leuze der algemeene verlichting door de rede, aan den anderen kant de algemeene secularisatie: de losmaking van het zichtbare deel (zoo wel theoretisch in het denken als practisch in den staat) van zijn onzichtbaren achtergrond. Vandaar dus ook het algemeene naturalisme, dat zich afwendde van een eventueelen goddelijken oorsprong (= atheïsme) en zich bepaalde tot het onmiddellijk stoffelijk en zintuigelijk gegeven (= materialisme en sensualisme). K. H. heeft deze tijdsontwikkeling scherp meebeleefd: dit naturalistische gezichtspunt is het gemeenschappelijke van al zijn beschouwingen in theoretisch opzicht. — Voor de verhouding van geheel en deel in de geschiedenis zie men ook mijn „*Tweeërlei Subjectiviteit*” (Haarlem, 1929), pag. 491. ¹⁾ Vgl. 2).

machine, 1e dr., Leiden 1748). Descartes had aangenomen, dat de dieren geen ziel hadden en geheel mechanisch, als machines opgevat moesten worden. La Mettrie ziet geen reden verschil te maken tusschen mensch en dier en breidt die mechanische opvatting tot den mensch uit ¹⁾. Iets verder schrijft K. H. over den dood als „eene stilstand van de Machine” (pag. 177). Dit alles wijst wel op een verband met La Mettrie's denkbeelden, maar in het algemeen is het voor ons toch nog een open vraag, vanwaar K. H.'s materialistische beschouwingen stammen. Of hij heeft — maar dit lijkt ons onwaarschijnlijk — Fransch gekend en dus zelf La Mettrie e.a. — b.v. enkele dier vele pamfletten der Fransche Verlichting, waarover Mauthner spreekt ²⁾ — kunnen lezen ³⁾; of er hebben vertalingen van La Mettrie e.a. in het Nederlandsch bestaan, die wij thans niet hebben kunnen vinden; of een of meer onbekende Hollandsche schrijvers hebben zich met het materialisme bezig gehouden; of K. H. is door iemand persoonlijk beïnvloed. Als laatste mogelijkheid blijft dan de relatieve oorspronkelijkheid van K. H., die voor zich zelf zou hebben uitgedacht, wat een kleine eeuw vóór hem in Frankrijk verkondigd was en spoedig na hem in Duitschland en ook in Nederland weer opgenomen en verder uitgewerkt zou worden. Het is niet gemakkelijk om dit uit te maken, doch men kan opperen, dat de bondigheid van K. H.'s betoog, die gunstig afsteekt bij de wijdoopigheid van velen zijner tijdgenooten en daarnaast de inhoud van zijn opstel, dat wel niet geheel vrij van tegenspraken of aarzelingen is, maar toch in het algemeen een sluitend en doordacht geheel vormt, min of meer wijzen op een langdurigen, voorafgeganen persoonlijk denkarbeid. Wat geen eigen bezit is, kan men ook niet kort formuleeren. — K. H. voelt zichzelf ook als denker. In het genoemde stuk over den staat der rivieren (z.b. 1)) schrijft hij, dat men wel is waar in het algemeen alleen advies van waterbouwkundigen wil, maar „zou dan een wijsgeer niets nuttigs daarover schrijven kunnen?”.

32) Het had in de lijn van het denken van K. H. gelegen, als hij hier nu ook nog scherp gezegd had: die beelden en figuren, die het denkvermogen of intellect vergelijkt en er gevolgtrekkingen uit afleidt, zijn enkel en alleen van de zintuigen afkomstig. Dan ware hij duidelijk sensualist geweest, evenals b.v. Condillac (1715—1780).

33) K. H. wil de ziel als zelfstandigen factor wegverklaren en stoot daarbij op den hinderpaal, dat de ziel oogenschijnlijk het lichaam beweegt. Hij redeneert nu aldus: indien er in de anorganische natuur een perpetuum mobile mogelijk is, dan kan ook het menschelek lichaam voldoende energie uit zichzelf putten, zoodat het die van de ziel niet behoeft. K. H. kende natuurlijk nog niet de proeven van Rübner en Atwater, waaruit blijkt, dat de in het voedsel opgenomen verbrandingswaarde vrijwel geheel nauwkeurig in den gepresterden arbeid en de afgegeven lichaamswarmte teruggevonden wordt, zoodat, als er van een beïnvloeding van het lichaam door de ziel en energieoverdracht sprake is, het slechts om zeer kleine bedragen gaan kan ⁴⁾. Verder mist hij ook voorstellingen over het behoud van energie en energie-omzetting, maar deze zouden dan ook eerst na hem, in den loop van de 19de eeuw, tot den rang van een goed gefundeerde fysieke theorie verheven worden (Robert Mayer: mechanisch warmteequivalent, 1842; Helmholtz e.a.). Thans zou men eerder in vergelijking tot K. H. omgekeerd redeneeren: als er een zuiver fysisch perpetuum mobile, waarbij dus aldoor energie toestroomt uit een onbekende bron, mogelijk is, dan is allicht ook wel beïnvloeding van het lichaam door de ziel mogelijk.

34) Vgl. 31).

35) K. H. onderscheidt hier niet absoluut toeval: gebeuren zonder eenigen grond of oorzaak en relatief toeval: het zich kruisen van twee onderling niet verbonden, op zichzelf echter wel causale ketenen. Vanuit het bestaan van een relatief toeval concludeert hij tot dat van een absoluut toeval, of liever, aarzelt hij om de noodzakelijkheid, die hij overigens toch zoo gaarne aanneemt, voor volstrekt algemeen te verklaren. Hierbij zal wel iets van den ouden afkeer van het determinisme (dat aan het fatalisme gelijkgesteld werd) meegewerkt hebben.

36) Deze vermelding van monaden herinnert aan Leibniz, onder wiens invloed K. H.

¹⁾ Vgl. Mauthner, t.a.p., III, pag. 119. ²⁾ Z.b. pag. 168—169. ³⁾ Dat hij Holbach's *Système de la Nature* zou hebben gekend, is niet waarschijnlijk, daar dit boek verschillende bewijzen voor het bestaan van God onderzoekt en verworpt, terwijl dit K. H. geïnteresseerd zou hebben. K. H. zwijgt echter juist over Godsbewijzen. ⁴⁾ Vgl. Heymans, *Einführung in die Metaphysik*, p. 70; mijn „*Twoërlet Subjectiviteit*” p. 339—340.

waarschijnlijk ook over de onmogelijkheid van een betere wereld schrijft (z.b. pag. 176 en 30)). Ofschoon nu K. H. hier wel van een werkzaam beginsel in de stof spreekt, zoo is zijn heele opvatting toch veel te materialistisch voor Leibniz. Veeleer is K. H. hier afhankelijk van Wolff. Ten eerste staat het wel vast, blijkens 39), dat hij een Hollandsche vertaling van diens metaphysisch hoofdwerk gekend heeft en ten tweede was het juist Wolff, die ontkennde, dat de monaden, zooals Leibniz geleerd had, tegelijk immaterieel zijn en materieel verschijnen: volgens Wolff zijn zij „atomi naturae”: zij hebben eigenschappen en krachten, maar geen bewustzijn. Wolff spreekt over de monaden b.v. II, pag. 344 van de bedoelde vertaling.

37) Een „Godskragt” — en zijn „atheistische vertwijfeling” dan? — kan men vragen. Een goddelijke kracht als vermogen der natuur behoeft echter nog niet tot het theïsme terug te leiden. Het is veeleer pantheïstisch gedacht. Hier komt nu blijkbaar weer Spinoza („God = de Natuur”) om den hoek kijken. Het pantheïsme en het atheïsme liggen nu eenmaal dicht bijeen ¹⁾. Aan Spinoza en zijn volgelingen is herhaaldelijk atheïsme verweten en omgekeerd wil Mauthner b.v. zelf naar een atheïstisch-pantheïstische mystiek ²⁾. Ook het Boeddhisme vertoont iets van dien aard, al zou daar nog veel over te zeggen zijn. In ieder geval behoeft de vermelding van een „Godskragt” door K. H. dus nog geen flagrante tegenspraak in te houden.

K. H. heeft blijkbaar van de leeringen van verschillende oudere filosofen toch wel iets gehoord. Hij tracht deze reminiscenties nu met zijn eigen denkbeelden tot een geheel te verwerken. Aldus is hier de „natura naturans” van Spinoza werkzaam in de door Wolff verstoffelijkte monaden van Leibniz. Daardoor wordt althans eenheid in een materialistisch wereldbeeld verkregen.

38) Bijna ieder wijsgeer, die zich zelf respecteert, ontwerpt, vooral in den Nieuwen Tijd, toen het voorbeeld der klassieke filosofie (Socratische school!) nog sterk doorwerkte, ook een leer der hartstochten. K. H., die wellicht van Spinoza's beschouwingen over het onderwerp gehoord heeft, volgt dit voorbeeld, maar deze leer neemt bij hem den vorm aan: „laten toch vooral de verwarde voorstellingen van den onverlichten tijd aan het goede begrip van de „Errungenschaften” der nieuwere natuurwetenschap — Harvey, 1628: bloedsomloop — niet in den weg staan”.

39) Dit herinnert aan de onderscheiding van de psychologie in een rationeele en een empirische van Christiaan Wolff (1679—1754). Meerdere van zijn werken zijn door den arts J. C. van Sprögel in het Hollandsch vertaald, b.v. *Redenkundige Bedenkingen over God, de Wereld, en de menschelijke Ziele*, Amsterdam 1741. In deze vertaling lezen wij b.v. in den Artikel-Wyzer:

Zielkunde, door Ondervinding (Psychologia empirica).

—, door Sluit-redenen (Psychologia rationalis, Pneumatologia).

Het is dus wel zeker, dat K. H. in den tekst op de leeringen van Wolff zinspeelt en juist deze verwerpt. De uitdrukking „zielsvermogen” in het verdere gedeelte van den zin wijst daar ook op.

40) Ook Kant wilde, zij het op andere en eenigszins diepzinniger gronden, van Wolff's bewijs van de onsterfelijkheid der ziel niets weten. (*Kritik der reinen Vernunft*: „Die Paralogismen der rationalen Psychologie”).

41) K. H. wil dus, evenals de psychologen der 19de eeuw in het algemeen, een „Psychologie ohne Seele” en dan speciaal in materialistischen zin.

42) K. H. is dus aanhanger van wat Stoker (*Das Gewissen*, Bonn 1925, pag. 57) een intellectualistische theorie van het geweten noemt. — Men vraagt zich af, of het „redevermogen” dan géén „eigenschap der ziel” is. De reductie van het geweten tot het denken heeft blijkbaar de bedoeling aan de ziel zooveel mogelijk zelfstandige eigenschappen te ontnemen: dan kan zij zelve des te beter wegverklaard worden. De materialisten, die bijna allen ook rationalist zijn en de rede lustig als criterium gebruiken, vragen zich nooit af, waaraan het denken dan zijn waarde ontleent. Ook het denken zouden zij, als zij konsekwent waren, niet als zelfstandigen factor mogen erkennen.

43) Het ontwerp is nogal primitief. Zoo wordt er het verlies van arbeid door wrijving o.a. geheel in verwaarloosd, wat overigens de zelfde omstandigheid is, die andere ontwer-

¹⁾ Vgl. *Mauthner* t.a.p. III, pag. 145: „Holbach hat gegen das System des Pantheismus nichts weiter einzuwenden als die Terminologie”. ²⁾ Vgl. t.a.p. IV, pag. 416 vlgg.

pers ook over het hoofd plachten te zien. — Het maken van dergelijke ontwerpen voor een perpetuum mobile was toentertijd in zwang. Wel is waar had de Parijsche Academie reeds in 1775 besloten geen ontwerpen voor een dergelijk werktuig meer in behandeling te nemen, maar Sir William Congreve (1772—1828) heeft nog een bekend model vervaardigd ¹⁾ en onder leken zijn deze pogingen tot op den huidigen dag nog niet geheel uitgestorven.

Utrecht.

¹⁾ Vgl. *Enc. Britt.*, 14th ed., vol. 17, pag. 541.